

УДК 821.161.3-31.09«20»

Абнаўленне прыёмаў паэтыкі рамана ў беларускай прозе XXI стагоддзя (на прыкладзе твораў Віктара Казько «Бунт незапатрабаванага праху» і Юрыя Станкевіча «Ліст у галактыку “Млечны шлях”»)

Г.В. НАВАСЕЛЬЦАВА

Такія прыклады сучаснага беларускага рамана, як «Бунт незапатрабаванага праху» Віктара Казько і «Ліст у галактыку “Млечны шлях”» Юрыя Станкевіча, ілюструюць эстэтычную тэндэнцыю да абнаўлення прыёмаў паэтыкі раманных тэкстаў. Запатрабаваным літаратурным прыёмам, які выяўляе не толькі адметнасць творчай манеры, але і мыслення аўтара, выступае раманная іронія.

Ключавыя словы: раман, паэтыка, іронія, Віктар Казько, Юрый Станкевіч.

The works of modern Belarusian authors are considered. Such examples of modern Belarusian novel as «Riot of unclaimed ashes» Victor Kazko and «Letter to the galaxy “Milky Way”» Yuri Stankevich, illustrate the trend towards aesthetic renewal receptions poetic novel of passion texts. Novel irony is demanded aesthetic technique that detects not only feature of creative manner, but also thinking of the author.

Keywords: novel, poetics, irony, Victor Kazko, Yuri Stankevich.

Уводзіны. У беларускім рамане апошніх гадоў праблема чалавека распрацоўваецца як на сюжэтна-кампазіцыйным узроўні, так і праз узаемадзеянне аўтара і героя, асобных вобразаў і элементаў вобразнага цэлага. Аўтар не толькі імкнецца паказаць героя і яго час, але і выявіць уласную мастацкую канцэпцыю рэчаіснасці праз сатыру, камізм або дыдактыку, для чаго выбірае адметныя формы раманнай апавядальнасці або іншасказальнасці, звяртаецца да тых ці іншых прыёмаў паэтыкі. Сучасная мастацкая практыка пераканана ілюструе, што такі прыём, як раманная іронія, выкарыстоўваецца ў тэкстах розных жанравых разнавіднасцяў, дазваляе пісьменніку выявіць і дыдактычныя погляды, і сатырычнае бачанне рэчаіснасці. Гэта і абумоўлівае мэту даследавання: вызначыць мастацкую спецыфіку абнаўлення прыёмаў паэтыкі рамана ў беларускай прозе XXI стагоддзя (на прыкладзе твораў Віктара Казько «Бунт незапатрабаванага праху» і Юрыя Станкевіча «Ліст у галактыку “Млечны шлях”»).

Асноўная частка. У сучасным айчынным літаратуразнаўстве праблема раманнай іроніі выступае маладаследаванай з’явай паэтыкі. Іронію традыцыйна вызначаюць як адну з найважнейшых рыс эпічнай творчасці, уласціваю ў тым ліку і раманам. Гэта спецыфічны кампазіцыйны прыём, пад якім звычайна разумеюць «насмешку, падман або вымову, нейкі іншасказальны, двухсэнсоўны выраз, у якім за знешнім адмаўленнем хаваецца сцвярджэнне» [1, с. 7]. На двухсэнсоўным характары іроніі акцэнтуюць увагу розныя азначэнні гэтага прыёму маўлення, а таксама дэфініцыі іроніі як тыпу адносін суб’екта да акаляючай рэчаіснасці. Гэта адметная форма камічнага, якая займае прамежкавы стан паміж гумарам і сатырай. Так, сатыра падначалена найперш маралізатарскім мэтам: «З ідэйна-эмацыйным накалам атакуе яна зло і несправядлівасць, імкнецца выклікаць у чытача гнеў і рашучае асуджэнне высмеяных ёю з’яў» [2, с. 101]. Іронія ж вызначаецца больш стрыманым, разважлівым тонам, выяўляе інтэлектуальны пачатак: «Яна ў большай меры імкнецца падштурхнуць да самастойнага мыслення, часцей апелюе да крытычнага ўспрымання, чым да пачуцця справядлівасці» [2, с. 101], а таксама іронія не схільная да маралізатарства, яна не настолькі сацыяльна афарбаваная, як сатыра, і менш эмацыйная, чым гумар. Усё пералічанае дае падставы даследчыкам вылучыць тры прынцыпова адрозныя творчыя метады, у якіх знаходзіць сваё адлюстраванне пазіцыя аўтара: гумарыстычны, сатырычны і прамежкавы, які можа быць названы насмешліва-іранічным [2]. У сваю чаргу размяжоўваюць такія тыпы іроніі, як сатырычны, нігілістычны і трагічны [1, с. 6], што выяўляе рознасць падыходаў да

тэарэтычнай распрацоўкі праблемы. Разам з тым большасць даследчыкаў сыходзяцца ў тым, што тон іроніі хоць і можа вар'іравацца ад бунтарскага пратэсту да пасіўнага непрымання рэчаіснасці, аднак заўсёды паказвае ў нейкай меры адцягненныя адносіны да праблемнай з'явы і выяўляе супярэчлівы агульнапрынятаму сцвярджэнню пошук ісціны.

Як слушна сцвярджае М.Т. Рымар адносна раманных тэкстаў класічных заходнееўрапейскіх аўтараў, іранічны прынцып можа быць звязаны з філасофскім разгортваннем рамання-дыялагічнай па сваёй сутнасці канцэпцыі асобы: «З пункту гледжання індывіда іранізуецца абмежаванасць стыхійнага калектыўнага вопыту, з іншага боку, сам індывід іранізуецца з пункту гледжання гэтага калектыўнага вопыту» [3, с. 225–226]. Заглыбляючыся ў канкрэтны матэрыял чалавечага жыцця, іронія з лёгкасцю пераходзіць у раманны гумар, выступае не толькі прыёмам, але і рэпрэзентуе адметнае раманняе мысленне пісьменніка. Спецыфічнае ўвасабленне атрымлівае іронія ў творах, якія адпавядаюць патрабаванням постмадэрнізму, паколькі ў іх гэты прыём раскрываецца ўжо не столькі праз двухсэнсоўнасць, колькі праз шматзначнасць, у мастацкі тэкст прыўносіцца дадатковы сэнс, абыгрываюцца стэрэатыпы масавай свядомасці, адбываецца правакацыя чытача адносна ўстойлівых жыццёвых нормаў. Постмадэрнісцкая сатырычная проза шырока выкарыстоўвае інтэртэкстуальнасць, гульню з чытачом, прыём змены апавядальніка, псеўдафактаграфічнасць і інш. У беларускай прозе іронія выступае запатрабаваным прыёмам, які ўжываецца насэнсаўтваральным узроўні ў буйных мастацкіх палотнах.

Як вядома, дамінантная эстэтычная прыкмета твора абумоўлівае яго прыналежнасць да пэўнай жанравай разнавіднасці. У прыватнасці, псіхалагічны раман раскрывае характары персанажаў, а сюжэт падначалены таму, каб даць мажлівасць героям выявіць свой адметны ўнутраны свет. У рамане «Бунт незапатрабаванага праху» (2001) Віктар Казько ў значнай меры працягвае традыцыю псіхалагічнай прозы, паказвае шматгранны малюнак савецкай і постсавецкай эпох, стварае партрэт галоўнага героя, за якім угадваецца вобраз цэлага пакалення.

Лёс пакалення, якое нарадзілася ў Вялікую Айчынную вайну, жыло пры савецкім ладзе, а напрыканцы жыцця зведала яго разбурэнне, і выступае прадметам паглыбленага псіхалагічнага асэнсавання. Паказальным з'яўляецца тое, што Говар, які ўвасабляе гэтае пакаленне, не мае пастаяннага імя: «Увогуле ж ён быў зусім не Германн, а калі і Германн, то абсечаны, з адным толькі «н». Другое ўпісаў сабе сам у пропуску ў сваю шарашкіну кантору. Па пашпарце ж ён Георгій, што значыць Жора. А прасцей – Юрка. Але сябры гэтага Жорку-Юрку перакроілі ў Герку. Ён жа перахрысціў сябе ў Германа, спачатку з адным «н», а пасля – з двума» [4, с. 31]. Говар і яго знаёмыя паказваюцца пісьменнікам не без іроніі. Так, яны хадзілі па планеце толькі галопам, заўсёды ў першых шарэнгах і на пярэднім краі вялікай хіміі, энергетыкі, вугалю і руды. Гісторыю рабілі самі з дапамогаю пяцігодак, на якія і было размеркавана іх прыватнае і грамадскае жыццё. Пасля палёту Гагарына планета і ўвогуле сусвет у разуменні тыповага чалавека-працаўніка пачалі імкліва звужацца: «Космас быў побач. Космас можна было паляпаць па плячы, памацаць іхнімі не вельмі чыстымі рукамі, знявечанымі драпінамі і маразам. Памацаць, а калі нехта не даглядзіць, штосьці і адламаць, адрэзаць, адкусіць, як пайку казённага хлеба» [4, с. 33]. Асваенне космасу асэнсоўваецца ў творы як варыянт мажлівай будучыні чалавецтва, тыповыя прадстаўнікі якога не задумваюцца над сваёй сучаснасцю і не памятаюць мінулага. Невыпадкова сам Говар лічыць сябе сапраўдным монстрам, пачварай дваццатага стагоддзя, што ўмудрыўся без каранёў з'явіцца на зямлі і нідзе не ўкараніцца.

Разам з тым герой чуйна прыслухоўваецца да акаляючага свету і людзей. А пасля трыццаці трох гадоў, што выступае па-хрысціянску сімвалічнай датай, ён пераасэнсоўвае ранейшае жыццё, усвядомлена вядзе пошук сваіх каранёў. У прыватнасці, Говар даведваецца, што з'яўляецца не родным, а прыёмным сынам у сваіх бацькоў. Да яго мінулага прычынілася Вялікая Айчынная вайна ў большай меры, чым думалася раней: з-за трагічных абставін памірае родная маці, а хлопчыка выпадкова ратуе партызан, які ўцякае ад паліцыяў. Пакінула свой след і сацыяльная неўпарадкаванасць пасляваеннага часу: роднага бацьку, які ледзь паспеў пабачыць сына, арыштоўваюць і адпраўляюць у сібірскі лагер, дзе ён праз нейкі час памірае. Знакава, што Германн Говар у час усесаюзнай камсамольскай ударнай будоўлі ўзводзіць у той сібірскі

мясцовасці гігант айчыннай індустрыі. Мажліва, што ён жыву ў тым самым бараку, дзе памёр бацька, наведваў могількі, дзе той пахаваны, але тады яшчэ не ведаў пра гэта.

Вобраз вялізных могілак Сіблага раскрываецца ў творы на ідэйным узроўні. Так, «на могільках было так мала крыжоў і чырваназорных абеліскаў. Больш чагосьці падобнага на ўбіты ў зямлю, часам нават абструганы асінавы кол, на які чаплялася, мацвалася цвіком сёння гнілая ўжо шыльда. І зноў жа, большай часткай без якога б там ні было надпісу: прозвішча, даты з’яўлення на свет і смерці. Толькі на некаторых з іх, і тое з цяжкасцю, можна было прачытаць два горкія і незразумелыя словы: «Прах незапатрабаваны». І тое, два гаротныя гэтыя словы, удавалася разабраць толькі таму, што былі яны выпалены ці то гарачым дротам, ці то надрапаны цвіком» [4, с. 176]. Письменник такім чынам мэтакіравана выяўляе пратэст: маладыя людзі, якія працуюць на будоўлі, не любяць глядзець у вочы сваёй будучыні, адмаўляюць мінулае, жывуць толькі сённяшнім і тое па прымаўцы «жыць – як набяжыць». Могількі Сіблага асацыятыўна супастаўляюцца з Чарнобыльскай катастрофай, наступствы якой закранулі і малую радзіму галоўнага героя: яна стала, паводле слоў самога аўтара, зонай адчужэння, чорнай зонай, зонай за калючым дротам, дзе пануе цішыня, нібы на могільках апоўначы. Могількі выступаюць паказальным вымяральнікам маральна-этычных прынцыпаў грамадства і чалавека, што раскрывае Віктар Казько праз апісанне вясковага пахавання. Былога паліцая, які ў вайну служыў немцам, хаваюць па-за могількамі, за іх агароджаю. У гэтым пераконвае аднавяскоўцаў Сцяпан Говар, прыёмны бацька галоўнага героя, які кажа, што людзі павінны быць з людзьмі. Сцяпан па-прапочы прадказвае будучую Чарнобыльскую трагедыю, калі гаворыць, што чалавеку суджана баяцца роднай зямлі, «баяцца ягады і яблыка, ліста лазовага і ігліцы...» [4, с. 81]. Але самае страшнае ў прадказанні тое, што чалавек будзе сцерагчыся чалавека. Такім чынам тэхнагенная катастрофа атаясамліваецца з трагедыяй бездухоўнасці, што адмаўляе эвалюцыю чалавека ў цэлым, таму што без маральных каштоўнасцяў не можа існаваць і матэрыяльных.

Віктар Казько спалучае ў адзінае цэлае часавыя пласты мінулага, сучаснага і будучага, што належыць не толькі Говару, але і ўсяму чалавецтву дзякуючы паскоранаму тэхнічнаму прагрэсу і асваенню касмічнай прасторы. Захаваць у гэтых умовах чалавечае аблічча нашаму сучасніку мажліва толькі праз радаводную традыцыю, памяць пра тых, хто жыву на роднай зямлі раней. Падсвядома цягнецца да мінулага жонка Говара Надзя, якой недастаткова духоўных здабыткаў свайго часу. Яшчэ малой дзяўчынкай яна даведваецца, што ў яе хаце раней жылі высланыя дзекабрысты, і гэта змяняе ўнутраны свет гераіні. Надзя ўяўляе сябе ў дзевятнаццатым стагоддзі, бачыць у вобразе княгіні Марыі Валконскай і марыць сустрэць у рэальным жыцці некага, хто будзе падобны да дзекабрыста. Нягледзячы на ўсе намаганні герояў жыць сучасным, яны ўсё ж не могуць пазбегнуць зваротаў да мінулага. Невыпадкова ўжо ў сталым узросце Говар разам з Надзёй вяртаецца да сялянскай працы, успамінае спадчыннае ганчарнае рамяство, а фінал рамана набывае сімвалічнае гучанне: «На старажытнай слыннай зямлі Турава-Пінскага княства ўжо ўбіралася ў сілу трэцяе тысячагоддзе ад Нараджэння Хрыстова. Была Вербная нядзеля, а праз тыдзень – Вялікдзень» [4, с. 287]. Письменник такім чынам пераканаўча даводзіць, што далейшае жыццё не мажлівае без духоўнага адраджэння чалавека. У цэлым Віктар Казько адлюстроўвае не столькі падзеі, колькі характар галоўнага героя, тыповага прадстаўніка сваёй эпохі, паказвае актуальныя праблемы часу праз рэцэпцыю ўнутранага свету асобы, што дазваляе вызначыць твор «Бунт незапатрабаванага праху» як псіхалагічны раман, створаны ў рэчышчы класічнай традыцыі беларускай прозы.

Звяртаецца да пераацэнкі савецкага вопыту апошніх дзясяцігоддзяў у рамана-фантасмагорыі «Ліст у галактыку “Млечны шлях”» (2002) Юрый Станкевіч, які выбірае для свайго твора адметную кампазіцыйную арганізацыю, творча эксперыментуе з часовай парадыхмай. У адрозненне ад Віктара Казько, письменник выкарыстоўвае як дамінантны сатырычны метада адлюстравання рэчаіснасці, ужывае іронію як асноўны прыём паказу падзей і характараў. Несумненна, што «алегарычная, фантастычная або гратэскавая форма сатырычнага твора выклікае шмат асацыяцый» [2, с. 106], адкрывае шырокія мажлівасці для інтэрпрэтацыі чытачом незвычайнага мастацкага свету.

Письменнік аддае перавагу падзейнаму пачатку, які дапаўняе псіхалагічнай рэфлексіяй, актыўна выкарыстоўвае прыём змены апавядальніка. Напрыклад, гэта Анёл, астранаўт В., актывістка Ася, выкладчык Корбат. Відавочна, што галоўным утваральнікам дзеяння ў раманах выступае Андрэй Корбат, выкладчык фізікі і астраноміі ў сярэдняй школе, які напісаў шчырае пасланне ў галактыку «Млечны шлях» і перадаў яго астранаўту В. – аднаму з першых даследчыкаў гэтай галактыкі. У космасе гэты ліст ніколі і нікім не будзе прачытаны, але яго перахопліваюць супрацоўнікі службы бяспекі і пачынаецца следства, якое прыносіць шмат непрыемнасцяў Корбату: «Напісаўшы той ліст, меркаваў настаўнік, сам ён не набыў аніякіх гарантый, каб пазбавіцца ад сваіх комплексаў, страху і адзіноты. Яны будуць з ім заўсёды, і тут нічога не зробіш. Але ж камусьці трэба было напісаць пра тую праўду, ад якой, успамінаючы штодня, усе даўно з пагардай адракаюцца, быццам саборнічаючы навывперадкі, хто яшчэ больш адступіцца ад яе» [5, с. 51]. Разам з тым Андрэй Корбат не выступае тым галоўным героем, праз якога б паказваўся час і пакаленне. Юрый Станкевіч стварае дэцэнтралізаваны раман у рэчышчы постмадэрнісцкай прозы, дзе паказваюцца не столькі асобы на фоне часу, колькі праблемныя сітуацыі з удзелам розных герояў. Як і галоўны герой рамна «Бунт незапатрабаванага праху», Корбат чуйны да навакольнага асяроддзя, аднак няшмат кантактуе з людзьмі. Гэта адзіны герой у творы, якога аўтар надзяляе здольнасцю пачуць спеў Анёла, на што здатныя толькі сесітывы – выключныя істоты ў фантастычным свеце пісьменніка: да іх Юрый Станкевіч адносіць птушак, звяроў і рыб, а найперш кітоў у водах Гальфстрыма, сланоў у афрыканскіх саванах і Анёлаў на іншых планетах. У прыватнасці, Анёлы не ўмешваюцца ў справы людзей, а толькі назіраюць: «Гэтыя людзі, што ўжо выводзяць свае недасканалыя лятальныя апараты ў космас – з безабароннымі цэламі і смяхотна кароткім тэрмінам існавання, больш не могуць удаканалваць сябе, бо вычарпалі свае генныя магчымасці, а пакуль хлусяць, танчаць на бясконцых парадах і фестывалях, здараецца, ядуць адно аднае ў некаторых аддаленых горных вёсках і ў падвалах мегаполісаў, пераўтвараюць свае паселішчы ў гіганцкія сметнікі, забіваюць адзін аднаго, устанаўліваюць міны, спісваюць мільярды лістоў паперы лічбамі і літарамі, якія складваюць у словы, спілююць і высыкаюць цэлую фітацывілізацыю, забруджваюць моры, азёры і рэкі і знішчаюць іх насельнікаў, нараджаюць і кідаюць дзяцей, бясконца размаўляюць, губяць сябе алкаголем і наркотыкамі... і разглядаюць карцінкі» [5, с. 80]. Такім чынам аўтар выяўляе гнеўны пратэст супраць шматлікіх заган сацыяльнай рэчаіснасці, паказвае працэс самазнішчэння чалавека і грамадства. З мэтай прыцягнення чытацкай ўвагі, уздзеяння на чытача выкарыстоўваюцца ў тым ліку прыёмы правакацыі, некаторыя з якіх дазваляюць правесці аналогію з раманам Мішэля Уэльбека «Элементарныя часціцы». З апошнім творам больш паслядоўна параўноўвалася айчынная літаратурная крытыкай аповесць Юрыя Станкевіча «Бесапатам» (1999).

Раман «Ліст у галактыку “Млечны шлях”» вызначаецца і некаторым тыпалагічным падабенствам з вядомым навукова-фантастычным творам «Марсіянскія хронікі» Рэя Брэдберы, дзе праз увасабленне створанай аўтарскай фантазіяй будучыні адлюстраваны актуальныя сацыяльныя праблемы амерыканскага грамадства сярэдзіны ХХ стагоддзя. Калі Брэдберы раскрывае гісторыю каланізацыі людзьмі іншай планеты, то беларускі пісьменнік не паказвае аўтарскай версіі ваеннай будучыні чалавецтва, аднак выкарыстоўвае дэталі, якія дазваляюць асацыятыўна супаставіць паказаную беларускім аўтарам рэчаіснасць з фантастычным светам «Марсіянскіх хронік». У прыватнасці Андрэй Корбат на заўвагу следчага адказвае, што даслаў ліст не грамадству, а ў галактыку: «Калі б наша грамадства бегала па яе прасторы, па ўсіх планетах, тыцкаючы там усім у нос выяву Правадыра, тады б складвалася іншая справа» [5, с. 15]. Як адна з галоўных праблем мастаком слова асэнсоўваецца і нівеліроўка нацыянальнай адметнасці ў дзяржаве, што выяўляецца і праз светапогляд Андрэя Корбата, які ўсведамляе сябе беларусам, і астранаўта В., які пазнае ў Корбаце свайго земляка, наведвае малую радзіму, аднак не лічыць беларусаў беларусамі. Такім чынам, выбраная Юрыем Станкевічам форма фантасмагорыі перадае сатырычны пафас, дае чытачу пэўныя варыянты інтэрпрэтацыі, раскрывае шэраг праблемных з’яў грамадскай рэчаіснасці, аднак разам з тым садзейнічае таму, што твор пазбаўляецца сваёй сатырычнай адназначнасці, робіцца занадта абагульненым. Побач з фантастычнымі вобразамі раскрываюцца сітуацыі жорсткасці, у прыватнасці, аўтар

апавядае пра серыйныя забойствы. У філасофска-даказным рэчышчы пісьменнік ілюструе працэс дэградацыі чалавецтва, які пачаўся з французскай і рускай рэвалюцыяй і асабліва пагрозлівых маштабаў дасягнуў у наш час.

Заклучэнне. Сучасная беларуская літаратура паказвае вартыя мастацкія прыклады абнаўлення прыёмаў паэтыкі ў жанры рамана, што звязана як з развіццём традыцыйнай псіхалагічнай прозы, так і з эстэтычным засваеннем на беларускай глебе вопытаў постмадэрнізму. У раманным тэксце аўтарская іронія выяўляецца на сэнсаўтваральным узроўні, раскрывае ідэю твора і адметнасць светапогляднай сістэмы пісьменніка, заглыбляе інтэлектуальны пачатак. У рамане «Бунт незапатрабаванага праху» Віктара Казько іранічны прыныцп паказу героя і яго часу спалучаецца з традыцыйным бытаапісальніцтвам, сімвалізацыяй асобных вобразаў, выяўляе аўтарскае непрымманне заганаў рэчаіснасці. Прыёмы постмадэрнісцкай эстэтыкі выкарыстоўвае ў рамане «Ліст у галактыку “Млечны шлях”» Юрый Станкевіч, які рэпрэзентуе сатырычнае асэнсаванне акаляючага свету ў форме фантазмагоры, прапануе чытачу зрабіць некалькі варыянтаў мажлівых інтэрпрэтацый сучаснасці і будучыні, актыўна звяртаецца да правакацыі і гульні з чытачом.

Літаратура

1. Пигулевский, В.О. Символ и ирония (опыт характеристики романтического мирозерцания) / В.О. Пигулевский, Л.А. Мирская. – Кишинев : Штиинца, 1990. – 167 с.
2. Дземидок, Б. О комическом / Б. Дземидок ; пер. с пол. – М. : Прогресс, 1974. – 223 с.
3. Рымарь, Н.Т. Введение в теорию романа / Н.Т. Рымарь. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1989. – 270 с.
4. Казько, В.А. Бунт незапатрабаванага праху : роман / В.А. Казько. – Мінск : Маст. літ., 2013. – 287 с.
5. Станкевіч, Ю. Апладненне ёлупа : раманы, аповесці, апавяданні / Ю. Станкевіч. – Мінск : Рэд. газ. «Настаўн. газ.», 2005. – 560 с.

Витебский государственный
университет им. П.М. Машерова

Поступила в редакцию 28.12.2015